

5.2.3 Региональная и отраслевая экономика

5.2.3 Иқтисодиёти минтақавӣ ва соҳавӣ

5.2.3 Regional and sectoral economy

УДК 332

DOI10.24412/2411-1945-2022-3-55-66

ЧАНБАҲОИ МЕТОДИИ *Исматов Хушрӯз Ҳасанович, н.и.и. муаллими*
АРЗӢБИИ ТАРАҚҚИӢТИ *калони кафедраи молия ва қарзи ДДҲБСТ;*
ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ *Шарифзода Ғайрат Муъмин, унвонҷӯи*
МИНТАҚАҲО *ДДҲБСТ(Тоҷикистон, Хучанд)*

МЕТОДИЧЕСКИЕ *Исматов Хушруз Хасанович, канд. экон. наук, ст.*
АСПЕКТЫ ОЦЕНКИ *преподаватель кафедры финансов и кредита*
СОЦИАЛЬНО- *ТГУПБП; Шарифзода Гайрат Муъмин,*
ЭКОНОМИЧЕСКОГО *соискатель ТГУПБП(Худжанд, Таджикистан)*
РАЗВИТИЯ РЕГИОНОВ *Ismatov, Hushruz Hasanovich, candidate of the*
METHODICAL ASPECTS OF *science of economics, senior lecturer of the department*
ASSESSMENT AS TO SOCIO- *of finances and credit under the Tajik State University*
ECONOMIC DEVELOPMENT OF *of Law, Business and Politics; Sharifzoda Gayrat*
REGIONS *Mumin, claimant for candidate degree of TSU LBP*
(Tajikistan, Khujand)EMAIL:khushruz_1987@mail.ru

Калидвожаҳо: арзёбӣ, идоракуни, чанбаҳои методӣ, тараққиёти иҷтимоӣ, тараққиёти иқтисодӣ, иқтисодиёти минтақа

Чанбаҳои методии арзёбии тараққиёти иҷтимоию иқтисодии минтақа баррасӣ шудааст. Усулҳо ва амсилаҳои мухталифи арзёбии тараққиёти иҷтимоию иқтисодии минтақа низомбандӣ ва мавриди таҳлили амиқ қарор гирифтаанд. Усулҳои асосии арзёбии тараққиёти иҷтимоию иқтисодии минтақа таҳқиқ ва нишондиҳандаҳои барои арзёбӣ муҳим баррасӣ ва низомбандӣ шудаанд. Дар таҳқиқ механизми арзёбии тараққиёти иҷтимоӣ-иқтисодии минтақа бо назардошти вижагиҳои хоси иқтисодиёти минтақаҳои кишвар пешниҳод шудааст. Механизми пешниҳод гардида дар амалияи фаъолияти мақомоти ваколатдори давлатии идоракунии минтақа ва ҳудудҳои он барои арзёбии тараққиёти иҷтимоию иқтисодӣ муҳим мебошад. Чиҳати тақмили чанбаҳои меъёрии тараққиёти иҷтимоӣ-иқтисодии минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон тақлифҳо пешниҳод гардидаанд.

Ключевые слова: оценка, управление, методические аспекты, социальное развитие, экономическое развитие, региональная экономика

Рассматриваются методические аспекты оценки социально-экономического развития региона. Систематизируются и углубленно анализируются различные методы и модели оценки социально-экономического развития региона. Исследованы основные методы оценки социально-экономического развития региона, рассматриваются и систематизируются важные показатели для оценки. Предлагается механизм оценки социально-экономического развития региона с учетом особенностей экономики регионов Таджикистана. Представляется, что предлагаемый механизм важен в практике деятельности уполномоченных органов государственной власти для управления регионом и территорией и для оценки их социально-

экономического развития. Предлагаются рекомендации для совершенствования нормативных аспектов социально-экономического развития регионов Республики Таджикистан.

Key-words: *assessment, management, methodical aspects, social development, economic development, regional economy*

The article dwells on methodical aspects of assessment as to social-economic development of the region. Different methods and models of assessment as to social-economic development of the region are systematized and deeply analyzed. The methods in question have been researched, important indices for assessment being considered and systematized. The authors propose a mechanism of the former with the peculiarities of the economy of Tajikistan regions taken into account. This mechanism is important in the practice of the activities implemented by the authorized bodies of state power responsible for the governance with region and territory, assessment of social-economic development inclusive. The authors offer recommendations for an improvement of normative aspects concerned with social-economic development of Tajikistan Republic regions

Арзёбии категорияи иқтисодии дилхоҳ, ҳосатан соҳаи идоракуни равиши методи муайяно тақозо мекунад, ки бояд ба мундариҷаи фаҳмиш ё соҳаи фаъолият мутобиқат намояд. Бинобар ин, барои арзёбии рушди иҷтимоӣ-иқтисодии минтақа ба низом даровардани усулҳои арзёбӣ ва таҳқиқи ҷанбаҳои мусбату манфии онҳо зарур мебошад. Таҳқиқи арзёбии рушди иҷтимоӣ-иқтисодии минтақа ҳамзамон имкон медиҳад вазъи идоракунӣ давлатии рушди минтақа дақиқан муайян карда, баҳри тақмили механизми ин соҳаи фаъолияти давлатӣ тадбирҳо андешида шаванд. Аз ин лиҳоз, баррасӣ ва омӯзиши усулҳои арзёбии рушди иҷтимоӣ-иқтисодии минтақаҳо дар шароити муносири тараққиёти иқтисодӣ миллии Тоҷикистон арзиши баланди илмию амалӣ дорад. Таҳқиқоти олимони ватанию хориҷӣ ва меъёрҳои қабулнамудаи мақомоти давлатӣ тарз ва усулҳои гуногуни арзёбии рушди иҷтимоӣ-иқтисодии минтақаро дар бар мегирад.

Арзёбии вазъи иҷтимоӣ-иқтисодии низоми дилхоҳи иҷтимоӣ-иқтисодии минтақавӣ метавонад ба равишҳои методологии мухталифи шартӣ асос ёбад. Яъне, дар арзёбии ин низом равишҳои методологии мухталиф истифода мегарданд, ки метавонанд ё ҳолати дилхоҳ ва ё воқеиро нишон диҳанд. Равиши “дилхоҳ” бо он асос меёбад, ки ҳолати дилхоҳи низоми иҷтимоӣ-иқтисодии минтақа дараҷаи ҳадди аксари амалӣ шудани қулли функсияҳои рушди минтақаро ба мадди назар мегирад. Вале ҳолати воқеӣ бошад метавонад ҳамчун натиҷаи дур шудан аз вазъи дилхоҳ ё меъёри арзёбӣ гардад.

Равиши дигари арзёбӣ ба интиҳоби яке аз ҳадафҳои рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ, ба монанди хоҷагидорӣ (соҳибкорӣ), иҷтимоӣ, экологӣ ва ғайраҳо асос ёфта, амалигардонии ҳадафҳои дигар рушд бошад вобаста аз самти асосии интиҳобшуда муайян мегардад. Яъне ин равиш вобаста аз он, ки предмети таҳқиқ ба кадом самти тараққиёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ нигаронида шудааст, истифода мешавад. Ин равишро бархе аз муҳаққиқон чун воситаи пешгирии зиддиятҳои истифода мебаранд, ки дар раванди амалигардонии ҳадафҳои рушди минтақа дар самтҳои мухталиф ба вучуд меоянд.

Ҳамчун усули пешгирии муҳолифат байни вазифаҳои низоми иҷтимоӣ-иқтисодии минтақавӣ шартӣ Парето истифода мегардад. Дар таҳқиқоти олимони тоҷик аз ҷумла Каримов Р.А. [7], Маъмуров А.М. [10], Яъқубзода М.С. [16], Ҳусайнов М.С. [15], Темиров К.О [12], Бобочонов Д.Р. [2], Охунова Д.Ў. [6], Раҳимова Н.Ш. [11] ва дигарон барои арзёбии самаранокии фаъолияти баъзе аз мақомоту ташкилот, сиёсати бучету андоз, ҷаззобияти сармоягузорӣ, сиёсати аграрӣ чунгузари усули шартӣ Парето баррасӣ мегардад. Натиҷаи таҳқиқи онҳо барои арзёбии фаъолияти мақомоти давлатии ваколатдори соҳаҳо ва ташкилоти соҳаи муайян муфид мебошанд.

Набояд фаромӯш кунем, ки дар ҳар як минтақа бо назардошти ҷойгиршавӣ ва дигар омилҳои таъсирирасон оптимуми ҳоси иҷтимоию иқтисодии афзалиятнок мавҷуд аст. Аз ин нуқтаи назар арзёбии муқоисавии рушди иҷтимоию иқтисодии минтақаҳо дар ҳолати бартарию манфиатбахшии мухталифи ҳар як минтақа мақсади худро аз даст медиҳад. Яъне, арзёбии муқоисавӣ дар чунин ҳолат наметавонад натиҷаи дилхоҳ диҳад.

Мутобиқи заминаҳои назариявии арзёбии рушди иҷтимоию иқтисодӣ мушкилоти асосӣ, ки меҳнати зиёдро тақозо менамояд, ҳалли масъалаи меъёрҳои муносиби арзёбӣ маҳсуб меёбад. Яъне дар ин раванд ба ҳам мутобиқ омадани меъёрҳои бозорӣ бо хусусиятҳои манфиати ҷамъиятии муайян дошта, аз қабилӣ маориф, хизматрасонии тиббӣ, фарҳангу маданият, инфрасохтори иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ғайра талаб мешавад.

Таҳқиқоти муҳаққиқон ва амалдорони давлатӣ, инчунин таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ дар доираи меъёрҳои қабулгардида барои арзёбии ҷаёлнокии мақомоти ваколатдор дар самти идоракунии давлатии тараққиёти минтақа дарак медиҳанд, ки меъёрҳои арзёбӣ бояд хусусиятҳои ҷенкунанда, тақсимшаванда ва таҳлилию омӯри дошта бошанд.

Яке аз параметрҳои асосии интихоби меъёрҳои арзёбии тараққиёти иҷтимоию иқтисодии минтақа шарҳи асоснокии онҳо мебошад. Зеро, истифодаи меъёрҳои беасоси арзёбӣ метавонанд дар раванди идоракунии ҷӣ барои мақомоти ваколатдор ва кормандони онҳо ва ҷӣ дар ҷаёлияти муҳаққиқон, ки дурнамои идоракуниро коркард менамоянд, носоҳеҳӣ ба миён оварад.

Баробари ин идоракунии натиҷаи рушди иҷтимоию иқтисодии минтақа ҳангоми мавҷуд набудани усулҳои муайяни ҳисоби сифатӣ миқдорӣ ғайриимкон аст. Дар чунин ҳолат сатҳи назарраси самаранокиро он қарорҳои идоракунии тараққиёт таъмин мекунанд, ки вазифаю уҳдадорихои мақомоти ваколатдор қонунӣ ё худ расман сурат мегиранд. Яъне, дар раванди идоракунии тараққиёти иҷтимоию иқтисодии минтақа аз ҷониби мақомоти ваколатдор принсипи қонуният риоя мегардад ва истифодаи иқтисодии мақомот пурра ба вазифаҳои он нигаронида шуда, ҷидду ҷаҳди баланди идоракунии ва касбият мавҷуд мебошанд.

Таҷрибаи давлатҳои хориҷаи дур, инчунин як қатор мамлакатҳои пасошӯравӣ шаҳодат медиҳад, ки дар ҷаёлияти мақомоти маҳаллии ваколатдор дар самти идоракунии тараққиёти иҷтимоию иқтисодӣ дастурамалҳои маҳсус барои арзёбии самаранокии ҷаёлияти онҳо ва таҷрибаи дурусти функсияҳои онҳо таҳия ва қабул шудаанд. Онҳо меъёрҳои арзёбии ҷаёлияти мақомоти ваколатдорро вобаста ба сохтор ва функсияҳои онҳо дар самти тараққиёти иҷтимоию иқтисодии кишвар муайян менамоянд. Вале, дар шароити кунунии минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон то ҳол чунин меъёри низомбандишуда барои арзёбии тараққиёти иҷтимоию иқтисодӣ дар сатҳи минтақая маҳалло вучуд надорад.

Хушбахтона дар Консепсияи идоракунии рушди маҳал дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 самти муҳимми стратегӣ тақмили идоракунии маҳаллӣ муайян шудааст. Инчунин, дар Консепсияи номбурда тақмил додани низоми мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ дар сатҳи минтақавию маҳаллии идоракунии тараққиёти иҷтимоию иқтисодӣ, ки ба принципҳои бунёдии идоракунии самараноки давлатӣ мувофиқ буда, барои рушди устувори иҷтимоию иқтисодии кишвар шароити зарурӣ фароҳам меорад [8], ба мадди назар гирифта шудааст.

Аз ин бармеояд, ки дар ҳар як давраи муайян дар ҳама сатҳҳо ҷӣ марказӣ ва ҷӣ маҳаллӣ низоми нишондиҳандаҳои муайянкунандаи натиҷаи тараққиёт муҳим мебошад. Аслан меъёрҳои хеле заруранд, ки низоми нишондиҳандаҳоро танзим менамоянд ва олати асосии арзёбии таъсири идоракунии дар давраи миёнамуҳлату дарозмуҳлат мебошанд.

Аз таҳлили фаъолияти мақомоти идоракунии маҳаллӣ ҳулоса баровардан мумкин аст, ки вазифаҳои ин мақомот дар самти низоми институтсионалӣ ва усулҳои банақшагири то ҳол ба вазифаҳои зудтағйирёбандаи стратегии рушд ва идоракунии минтақавӣ мутобиқ карда нашудаанд. Чунин ҳолат ба мақомоти маҳаллӣ имкон намедихад, ки ба таҳия ва татбиқи барномаю нақшаҳои миёнамӯҳлат ва дарозмӯҳлати рушди иҷтимоию иқтисодии маҳал муносибати маҷмӯӣ дошта бошанд [8].

Аз ин лиҳоз, таҳия ва пешниҳоди дастурамали истифодаи усули мониторинги фаъолияти самараноки мақомоти худидораи маҳал ва роҳбарияти онҳо бо назардошти қоида ва меъёрҳои арзёбии ба муҳаққиқон мусоид муҳим мебошад. Ин ҳуҷҷати меъёрӣ бояд меъёрҳо ва нишондиҳандаҳои аниқро дарбар гирад, ки дар доираи онҳо арзёбии сатҳ ва сифати ҳаёти аҳолии минтақа имконпазир бошад. Ҳуҷҷатҳои стратегии дар кишвар амалкунанда нишон медиҳанд, ки меъёру усул ва нишондиҳандаҳои барои арзёбӣ қабулшаванда бояд натавонанд ба муайян кардани рушди иҷтимоию иқтисодӣ, балки рушди устувори минтақа низ ҷавобгӯ бошанд.

Гузашта аз ин, дар раванди арзёбӣ усулҳои мавриди истифода танҳо ғе қисман рушди яке аз соҳаҳои ифода менамоянд. Яъне ғе рушди соҳаи иҷтимоию пурра ва ғе қисман ифода менамоянд ва ғе иқтисодиёти минтақаро шарҳ медиҳанд. Бинобар ин усулҳои арзёбӣ низ метавонанд барои таҳқиқи соҳаи иҷтимоӣ ва ғе иқтисодӣ дар алоҳидагӣ истифода шаванд. Лозим ба таъкид аст, ки усулҳои маҷмӯии арзёбӣ низ мавҷуданд, вале ба сабаби ҷой доштани нуксонҳои муайян ин усулҳои комилан маҷмӯӣ ҳисобидан ғайриимкон мебошад.

Барои арзёбии рушди соҳаи иҷтимоӣ ғе худ инфрасохтори иҷтимоӣ ҳангоми предмети таҳқиқ қарор гирифтани шумораи зиёди минтақаҳо яке аз усулҳои арзёбии соҳа истифода мегардад, ки барои муайян кардани қимати меъёрии нишондиҳандаи минтақавӣ алоҳида имкон медиҳад. Инчунин, ин усул имкон медиҳад, ки таъсири омилҳои андозагирии нишондиҳандаҳо дар арзёбии инфрасохтори иҷтимоии минтақавӣ алоҳида баргараф карда шавад. Ин усул бо формулаи зерин ҳисоб карда мешавад [14]:

$$Y_i^n = \frac{Y_i - Y_{\min}}{Y_{\max} - Y_{\min}} \quad (1.1)$$

дар ин ҷо,

Y_i – қимати нишондиҳанда барои минтақавӣ i -ум;

$Y_{\max}$, $Y_{\min}$ – қимати ҳадди аксар ва ҳадди ақалли нишондиҳанда барои ҳамаи минтақаҳои баррасишаванда;

Y_i^n – қимати меъёрии нишондиҳанда барои минтақавӣ i -ум.

Усули мазкур дар қорҳои илмии Р.В. Фаттахов, М.М. Низамутдинов, В.В. Орешников ва дигарон истифода шудааст, ки ба баргараф намудани таъсири омилҳои андозагирии нишондиҳандаҳо дар арзёбии инфрасохтори иҷтимоии минтақа мусоидат мекунад. Амсилаи мазкур сатҳи тараққиёти инфрасохтори иҷтимоӣ ва параметрҳои ҳаракати демографии ҷамъиятро инъикос мекунад. Лозим ба таъкид аст, ки дар бобати муайян намудани сатҳи тараққиёти инфрасохтори иҷтимоии минтақа амсилаи мазкур нисбат ба амсилаи умумиқисодии микроматематикии тараққиёти минтақа аҳамияти камтар дорад. Зеро, тибқи баррасии таҳқиқгарон чунин ба назар мерасад, ки ҳангоми истифодаи амсилаи умумиқисодии тараққиёти минтақавӣ натиҷаҳои бадастомада, аз ҷумла параметрҳои иқтисодӣ, пуливу қарзӣ ва дигар самтҳои фаъолияти давлатӣ бояд муттаҳид карда шаванд. Ҳангоми истифодаи амсилаи мазкур инфрасохтори иҷтимоии

минтақа метавонад ба таркиби омилҳои демографӣ таъсири мухталиф расонад. Вобаста ба ин, ташкили шароити мусоиди рушди муҳоҷирати аҳоли дар минтақа кафолати афзоиши сатҳи тавлид ё паст намудани сатҳи ғавтро намедихад. Истифодаи ин усул ҳангоми пешгӯии шумораи аҳолии ин ё он минтақа талаб мекунад, ки таҳлили амиқи таркиб ва омилҳои демографӣ вобаста ба сиёсати рушди демографӣ ва ташаккули заминаи мувофиқи сиёсати молиявӣ амалӣ карда шавад. Ин имкон медиҳад, ки сатҳи таъсири ҷузъиёти инфрасохтори иҷтимоӣ ба рушди унсурҳои демографии минтақа муайян карда шавад. Умуман, амсилаи мазкур барои муайян кардани қимати меъёри нишондиҳандаҳои минтақавӣ арзёбишаванда имконпазир мебошад. Вале, ин қимати меъёрӣ наметавонад чандон дақиқ бошад. Зеро ҳар як минтақа вижагиҳои худро дорад ва метавонад дар ягон ҷузъи инфрасохтори иҷтимоӣ афзалият дошта бошад. Дар шароити минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон усули арзёбии тараққиёти инфрасохтори иҷтимоиро бо назардошти хусусиятҳои табиӣю релефи ҷойгиршавӣ ва омилҳои демографӣ ҳангоми муайян кардани қимати меъёрӣ истифода бурдан мумкин аст. Ҷанбаҳои методии ин усул дар дигар таҳқиқоти мо асоснок карда шудааст [6].

Мутобиқи пешниҳоди А.Н. Герасимов барои арзёбии сифати ҳаёти аҳолии минтақа ва маҳалҳои он бояд се сатҳи меъёрҳои арзёбӣ истифода гарданд [3]:

- нишондиҳандаи маҷмӯии инъикоскунандаи ҳолати мақомоти минтақавӣ;
- гурӯҳи нишондиҳандаҳо, ки соҳаҳои мухталифи ҳаёти аҳолиро иникос менамоянд;
- нишондиҳандаҳои ибтидоӣ, ки ҳамкориҳои инсонро бо ҷамъияту муҳити зист ва ғайра ифода менамоянд ва раванди фаъолияти ҳаётии бомуваффақияти инсон аз он вобаста мебошад.

Мутобиқи пешниҳоди Шӯро оид ба омӯзиши қувваҳои истеҳсолкунанда (СОПС), ки ҳанӯз дар ИҚШС чун ниҳоди таҳқиқотӣ таъсис ёфта буд, бояд ҳангоми арзёбии иқтисодии иҷтимоӣ иқтисодии минтақа ва маҳалҳои он усули интегралӣ арзёбӣ истифода гардад, ки дар асоси таҳлили 16 омили ҳоси зерини соҳаҳо ҳисоб карда мешавад: сатҳи рушди соҳибкорӣ хурд; сатҳи умумии маҳсулнокии меҳнат; самаранокии низоми молиявӣ-бюҷетии минтақа; сатҳи тараққиёти бозори минтақавӣ истеъмолкунандагон; тараққиёти технологияи иттилоотӣю коммуникатсионӣ; рушди нақлиётӣю коммуникатсионӣ; инфрасохтори бозор; ҳаҷми сармоягузориҳои минтақа ба сармояи асосӣ; салдои натиҷаи молиявӣ як шахси машғули меҳнат дар иқтисодиёт; ҳиссаи корхонаҳои фондаовар; ҳаҷми умумии қарздорӣ кредиторӣю корхонаҳо; намои (индекси) даромади воқеии аҳоли ба ҳар сари аҳоли; ҳиссаи аҳолие, ки даромади онҳо поёнтар аз маблағи ҳадди ақалли зист мебошад; сатҳи бекорӣ; сатҳи фаъолнокии инноватсионӣ; намои сатҳи рушди инфрасохтори иҷтимоӣ.

Нишондиҳандаҳои мазкур дар чор қисми зерин гурӯҳбандӣ мешаванд: раванди тақрористеҳсол дар минтақа, иқтисодии инноватсионӣ-инфрасохтори минтақа, иқтисодии сармоягузорӣ-молиявӣ минтақа, ҳолати соҳаи иҷтимоии минтақа [5, с.34]. Барои ҳисоби нишондиҳандаҳои мухталифи ҳоси арзёбии вазъи иҷтимоӣю иқтисодии минтақа дар индексҳои интегралӣ формулаи бисёрҷенакаи қимати миёнаро истифода мебаранд, ки чунин намуд дорад:

$$i = \frac{x_{\max} - x_{\min}}{n} \quad (1.2),$$

дар ин ҷо:

i – қимати фосилаи алоҳида;

$x_{\max}$, $x_{\min}$ – қимати ҳадди аксар ва ҳадди ақалли нишондиҳанда дар

давраи таҳқиқ;

n – миқдори гурӯҳҳо.

Усули бисёрченакаи миёна имкон медиҳад, ки қимати миёнаи якчанд додаҳо ба як воҳиди маҷмӯӣ ҳисоб карда шавад. Дар сурати қиёспазир набудани қимати мухталифи аломати бисёрченакаи миёна аз формулаи зерин истифода мекунамд:

$$\bar{P}_i = \frac{\sum_{j=1}^m P_{ij}}{m} = \frac{\sum_{j=1}^m \frac{x_{ij}}{x_j}}{m}, \quad (1.3),$$

дар ин ҷо i – рақами воҳиди маҷмӯӣ;

j – рақами аломатҳо;

$\bar{P}_i$

- бисёрченакаи миёна барои воҳиди i -юми маҷмуавӣ;

m – миқдори аломатҳо;

x_{ij} – қимати аломатҳои x_j барои воҳиди i -юм;

-

x_i

қимати миёнаи аломати x_j , ки барои ҳамаи воҳидҳои ҳисоб шудааст.

Дар шароити муосир усулҳои маҷмӯии арзёбии вазъи иҷтимоию иқтисодии минтақа мавҷуд намебошанд. Зеро арзёбӣ бояд хусусияти мақсаднок дошта бошад ва нишондиҳандаҳои меъёрӣ аз объекту предмети таҳқиқот низ вобаста мебошанд.

Дар шароити муосир Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон ба монанди Вазорати рушди иқтисоди Федератсияи Русия ва як қатор давлатҳои пасошӯравӣ усули маҷмӯии арзёбии рушди иҷтимоию иқтисодиро истифода менамояд. Усули мазкур, ки дар таҷрибаи давлатҳои пасошӯравӣ мавриди амал қарор гирифтааст, бартариҳои зерин дорад:

- мавҷудияти маҷмӯи нишондиҳандаҳои назаррас, ки дар се гурӯҳ муттаҳид шудаанд (истехсолӣ, захиравӣ-инфрасохторӣ ва иҷтимоӣ);

- индекси интегралӣ, ки бо усули рабдабандии арзёбии “хол”-ӣ ҳисоб карда мешавад ва дар раанди таҳлил содаю кулай мебошад;

- имконияти таснифи минтақаҳои кишвар ба гурӯҳҳо бо воситаи рабдабандии одӣ мавҷуд мебошад.

Дар маҷмӯъ чунин усули арзёбии самаранокии фаъолияти мақомоти ваколатдори давлатӣ, ки дар рушди иҷтимоию иқтисодии минтақа инъикос меёбад, имкон дорад дар асоси нишондиҳандаҳои хос, ба монанди рушди маҷмӯии иқтисодӣ, даромади аҳоли, солимии аҳоли, рушди маориф, сиёсати манзилӣ, хоҷагии қишлоқ-манзилӣ, фаъолияти ҳифзи ҳуқуқ, таъмини амнияти аҳоли дар минтақа ҳисоб карда шавад.

Дар таҳқиқоти И.Д. Тургел [13] рушди иҷтимоию иқтисодии минтақа дар доираи арзёбии тараққиёти моддӣ баррасӣ мегардад. Ба ақидаи ӯ дар раванди арзёбии сатҳи тараққиёти моддӣ ё худ микроклими иҷтимоӣ ва сифати муҳити зист бояд нишондиҳандаҳои муайян истифода карда шаванд. Бо мақсади интихоби хусусиятҳои муқоисавии шахрҳои калон оид ба сатҳи иҷтимоию иқтисодии неқўавҳолии аҳоли дар минтақа аз ҷониби И.Д. Тургел истифодаи чунин нишондиҳандаҳо пешниҳод

мегардаднд:

- ҳиссаи бекорон дар шумораи умумии аҳолии шаҳр;
- маоши миёнамоҳонаи номиналӣ;
- таъмин будани аҳоли ба манзил;
- шумораи чиноятҳои бақайдгирифташуда (ба 1000 нафар);
- шумораи мусофирони кашонидашуда дар давоми сол;
- таъмин будани аҳоли бо дастгоҳи телефонии хонагӣ;
- ҳаҷми савдои чакана ва хизматрасониҳои пулакӣ ба ҳар як сари аҳоли дар маҳал.

Ҳамин тавр, дар назария ва амалияи ватанию хоричӣ дар раванди таҳқиқ усулҳои мухталифи арзёбии ҳолат ва тараққиёти иҷтимоию иқтисодӣ дар минтақа ва, ҳатто, маҳалҳои он (шаҳрҳо ва ноҳияҳо дар минтақа) истифода мегарданд, ки хусусиятҳои гуногуни ҳудудҳои маъмуриро иникос менамоянд.

Таҳқиқи усулҳои арзёбии рушди иҷтимоию иқтисодӣ ва муайян намудани усули нисбатан муносиби арзёбӣ, ки ба таври маҷмӯӣ метавонад тараққиётро дар минтақа иникос намояд, мақсади асосии мақолаи ҳозир ба ҳисоб меравад. Аз ин лиҳоз дар асоси таҳқиқи усулҳо ва амсилаҳои арзёбии тараққиёти иҷтимоию иқтисодии баррасишуда усули арзёбии муносибро пешниҳод намудан лозим аст, ки бо назардошти хусусиятҳои хоси минтақа коркард шуда бошад. Вале пеш аз ин моро зарур аст як қатор усулҳои маҷмӯие, ки рушди иҷтимоию иқтисодиро дар минтақа ва маҳалҳои он таъмин менамояд, мавриди баррасӣ қарор диҳем. Усулҳои маҷмӯии арзёбии тараққиёти иҷтимоию иқтисодӣ фаъолнокии кории мақомоти ваколатдори маҳалро инъикос менамоянд.

Арзёбии маҷмӯии тараққиёти иҷтимоию иқтисодии маҳалҳо имкон дорад дар асоси вокуниши рафтору вазъи демографии аҳоли, ки мавриди ҳисоб ва мушоҳида қарор дорад ва ҳам таъсири равандҳои объективии иҷтимоию иқтисодӣ (масалан, вокуниш ба шароити меҳнат) ва ҳам арзишҳои субъективӣ (шаҳсӣ ва ё корпоративӣ), ки метавонанд ба равандҳои мухталифи иҷтимоӣ (масалан муайян намудани сатҳи таваллуд) таъсиррасонанд, муайян карда шавад.

Таҳлили таносуби байни зудии вокуниши манфию мусбати аҳоли (таносуби байни шумораи аз кор озодшудагон ва ба кор таъиншудагон, таносуби байни ба муҳочират рафтагон ва аз муҳочират омадагон дар доираи минтақаҳо, инчунин байни сатҳи таваллуд ва фавт ва ғайра) имкон медиҳад, ки шароити ҳаётро ба таври объективӣ дар минтақаҳои мухталиф муқоиса намоем [9].

Бояд қайд намуд, ки қулли усулҳо ва равишҳои арзёбӣ бартарӣ ва норасоии хоси худро доранд. Албатта, дар баъзе усулу равишҳо муқоисапазирии низоми ҳудудию маъмурӣ, тафрикаи ҳудудии нарх, гуногунии шароити берунаи фаъолият ва ғайраро ба мадди эътибор намегиранд. Гузашта аз ин ба назар нагирифтани таъсири таҷриба ва малакаи идоракунии мақомоти ваколатдорро норасоии назарраси қулли услуб ва усулҳои мавҷудаи арзёбӣ ҳисоб кардан мумкин аст. Албатта, ҳангоми радабандӣ дар маҷмӯи нишондиҳандаҳои иҷтимоию иқтисодии минтақа ифода ёфтани арзёбии раванди идоракунӣ, аз эҳтимол дур нест, зеро он дар ин нишондиҳандаҳо ҳатман иникос меёбад, вале натиҷаҳои воқеии таъсири идоракунӣ ба ин раванд дар усулҳои таҳлилий баррасӣ нашудаанд.

Ба ақидаи олимони О.В. Голосов, О.В. Лаптев [4, с.295] ва дигарон ташаккули меъёрҳои арзёбии тараққиёти низоми иҷтимоию иқтисодӣ бо назардошти самарабахшии таъсири идоракунӣ имконияти истифодаи ду равиши зерини методологии ҳалли вазифаҳои интихобро пешбинӣ мекунад: микдорӣ ва шифоҳӣ. Албатта, таҳлили шифоҳии масъала метавонад дар асоси пурсишҳои иҷтимоии аҳоли сурат гирад, ки ба

муайян кардани сатҳи қаноатмандии аҳоли аз шароити кунунӣ имкон медиҳад. Вале тавре маълум аст, ин усул на ҳамеша маълумоти аниқ саҳеҳ медиҳад ва дар мавриди дақиқ ва босалоҳият истифода намудан натиҷаҳои он мумкин аст, мутобикат накунад. Аз ин лиҳоз, мақомоти ваколатдор, аксари пажӯҳишгарону мутахассисон усули миқдории арзёбии рушди иҷтимоию иқтисодиро, ки бо меъёрҳои муайян ва нишондиҳандаҳо асос ёфтааст самаранок ва дақиқтар меҳисобанд.

Ҳамин тавр, дар асоси гуфтаҳои боло ба таркиби меъёрҳои муайянкунандаи сатҳи тараққиёти иҷтимоию иқтисодии минтақа метавон се гурӯҳи калони нишондиҳандаҳо, ки шумораи назарраси нишондиҳандаи соҳаҳои муттаҳид мекунад, дохил намуд.

Гурӯҳи аввал - меъёрҳои иҷтимоӣ аз чунинҳо иборат аст: сифати ҳаёти аҳолии минтақа (аз он ҷумла дарозумрӣ, даромад, дараҷаи нобаробарии иҷтимоӣ дар минтақа, шуғл ва бекорӣ, саломатии аҳоли, давомнокии ҳаёти фаъоли аҳоли, солимии кӯдакон, маъюбии меҳнатӣ ва ҳаётӣ ва ғайра); сатҳи тараққиёти инфрасохтори иҷтимоӣ дар минтақа; афзоиши ҳаҷм ва сифати хизматрасониҳои иҷтимоӣ дар минтақа ва маҳалҳои он; рушди инфрасохтори нақлиётӣ дар минтақа ва шаҳрҳои он; рушди инфрасохтори иттилоотӣ-коммуникатсионӣ; сатҳи ошкор будани мақомоти давлатӣ дар минтақа; сатҳи рушди трансфертҳои иҷтимоӣ ва ғайра.

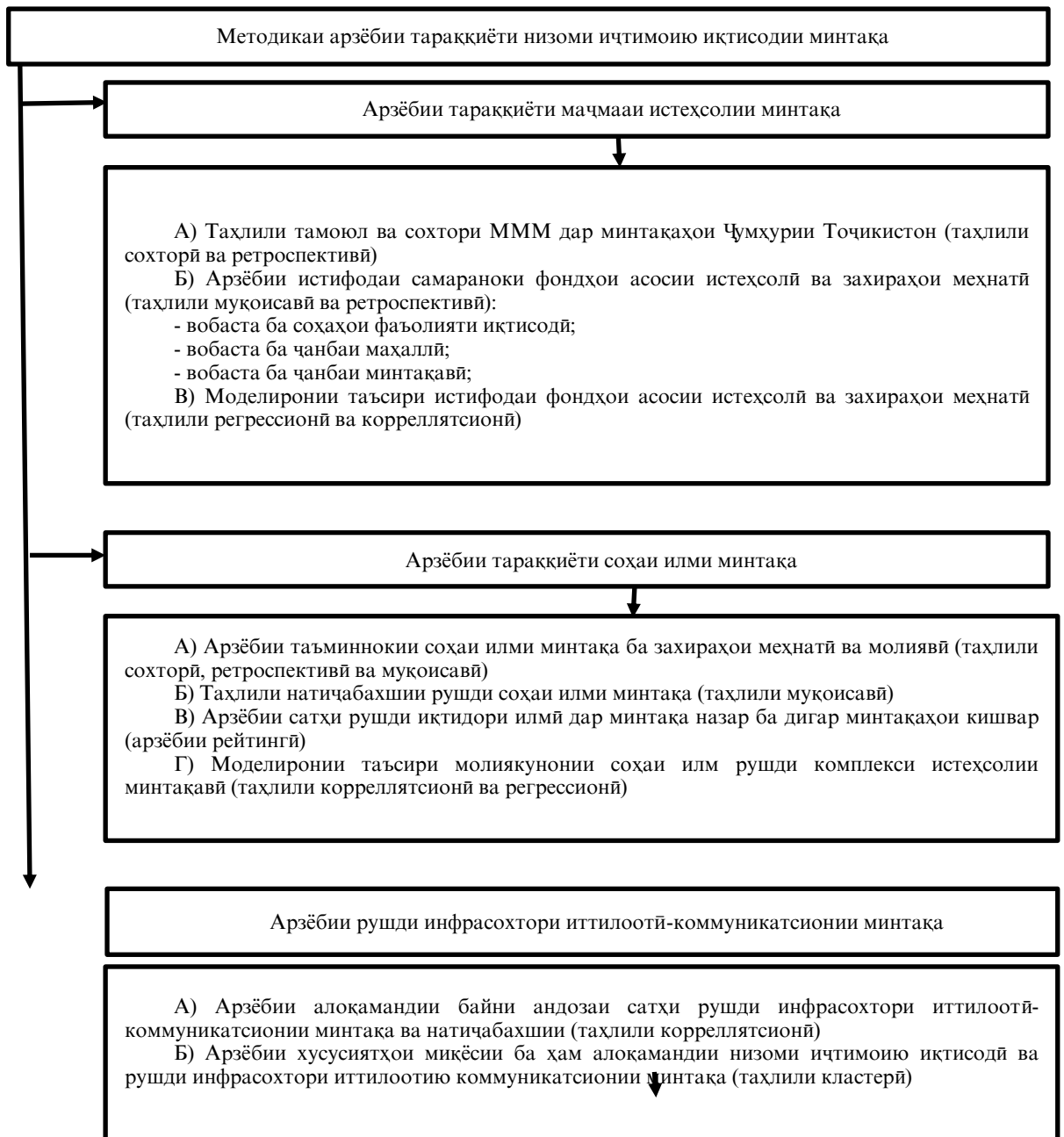
Гурӯҳи дуюм – меъёрҳои иқтисодӣ аз сатҳи рушди инноватсионии минтақа ва маҳалҳои он (шумораи олимони ва муҳандисони ба таҳқиқот ва ихтироот машғулбуда дар минтақа, шумораи шаҳодатномаю патентҳо ва дигар объектҳои тасдиқкунандаи арзишҳои зеҳнӣ ва ғайра); сатҳи рушди иқтисодии инсонӣ дар минтақа (маълумот ва имконияти худинкишофӣ); иқтисодии андоз ва имконияти афзоиши он дар минтақа ва маҳалҳо; сатҳи истеҳсолати саноатӣ ва дараҷаи азнавсозии фондҳои истеҳсолии фаъол ва ғайрифавол; бунёди ҷойҳои нави корӣ (бо ифодаи мутлақ ва нисбӣ); сатҳи иттилоотии иқтисодии минтақа; сатҳи таҷдиди равандҳо дар иқтисодии минтақа; сатҳи баҳши пинҳонии иқтисодӣ дар минтақа ва ғайра иборат аст.

Гурӯҳи сеюм - меъёрҳои экологӣ: аз ҷорӣ намудани технологияҳои ҳифзкунандаи захираҳои табиӣ дар минтақа; сатҳи ифлосшавии муҳити зист; сатҳи қонуншиканиҳои экологӣ ва зарари расонидашуда ба муҳити зист дар минтақа; истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ ва қорҳои анҷомдодашуда дар самти захираҳои барқароршаванда; арзёбии ҷораҳои андешидаи мақомоти ҳокимияти маҳаллӣ чиҳати беҳтар намудани муҳити экологӣ ва ғайра.

Баррасии се гурӯҳи меъёрҳои арзёбии нишон медиҳад, ки таъсири ҷораҳои идоракунӣ мақомоти ваколатдор ба тараққиёти иҷтимоӣ-иқтисодии минтақа ба мадди назар гирифта шудааст. Аз ин лиҳоз, дар раванди идоракунӣ тараққиёти иҷтимоию иқтисодии минтақа ва маҳалҳои он ба эътибор гирифтани нишондиҳандаҳои мазкур муҳим мебошад.

Бо назардошти таҳқиқи усулҳои арзёбии тараққиёти иҷтимоию иқтисодӣ ва вижаҳои хоси ҳудудҳои маъмурии кишвар механизми муносиби арзёбии тараққиёти иҷтимоию иқтисодии минтақа дар шароити минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод мегардад (расми 1.1).

Расми 1.1 – Механизми арзёбии тараққиёти иҷтимоию иқтисодӣ дар минтақаҳо

Дар механизми мазкур арзёбии маҷмӯии тараққиёти соҳаҳои иқтисодӣ ва соҳаҳои иҷтимоӣ ба мадди назар гирифта шудааст, ки тариқи усулҳои мухталифи таҳлил амалӣ карда мешавад. Бартарии механизми пешниҳодшаванда дар он аст, ки нишондиҳандаҳои калидии арзёбии соҳаҳои иқтисодӣ, аз қабилӣ тамоюл ва сохтори МММ дар минтақаҳои кишвар, истифодаи самараноки фондҳои асосии истеҳсоли захираҳои меҳнатӣ дар минтақа ва моделиронии онҳо таҳлилу арзёбӣ мешаванд. Ба мадди назар гирифтани ин нишондиҳандаҳо аз нигоҳи татбиқи ҳадафи саноатикунонии босуръати иқтисодӣ дар кишвар низ аҳамиятнок мебошад. Инчунин, дар механизми

пешниходшаванда арзёбии таъминнокии соҳаи илми минтақа ба захираҳои меҳнатию молиявӣ ва таҳлили натиҷабахшии тарақиёти соҳаи илм дар минтақа, ҳамзамон муқоисаи сатҳи рушди иқтисодии илмӣ дар минтақаҳо мавриди баррасӣ қарор мегиранд, ки инъикосгари рушди соҳаи ҳаётан муҳимми иҷтимоию иқтисодӣ маҳсуб меёбанд.

Дар механизми мазкур арзёбии алоқамандии байни андозаи сатҳи рушди инфрасохтори иттилоотию коммуникатсионии минтақа ва натиҷабахшии он, инчунин хусусиятҳои микросии ба ҳам алоқамандии низоми иҷтимоию иқтисодӣ ва рушди инфрасохтори иттилоотию коммуникатсионии минтақа ба назар гирифта шудаанд ки мавқеи калидиро дар тарақиёти соҳа инъикос мекунанд.

Ҳамин тавр, таҳқиқи анҷомдодашуда дар самти равишҳои методии арзёбии тарақиёти иҷтимоию иқтисодии минтақа муайян намуд, ки дар раванди таҳлилу арзёбӣ бояд нишондиҳандаҳои калидии ифодакунандаи рушди соҳаҳои иҷтимоию иқтисодӣ бо назардошти ҳадафҳои стратегияи тараққиёти кишвар ва минтақаҳо ба эътибор гирифта шаванд.

Дар шароити муносири минтақаҳои кишвар ҳангоми таҳияи барномаҳои давлатии тараққиёти соҳаҳои иҷтимоию иқтисодии минтақа, инчунин таҳияю татбиқи меъёрҳои арзёбии рушди соҳаҳо истифодаи механизми ҳосаи арзёбии тарақиёти минтақаҳо, ки хусусиятҳои хоси иқтисодиёти минтақавӣ ба эътибор мегирад, зарур мебошад.

Пайнавишт:

1. *Стратегияи рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030.*
2. *Бободжонов Д.Р. Бюджетно-налоговое регулирование развития региона // Х.Х. Исмаилов, Д.Р. Бободжонов // Финансово-экономический вестник ТГФЭУ. – 2021. – №3 (27). – С.114-124. (авторских 0,5 п.л.) ISSN 2663-0389.*
3. *Герасимов А.Н. Стратегический мониторинг социально-экономического развития муниципальных образований: автореф. дис. ... канд. экон. наук. – Москва, 2006. – 24 с.*
4. *Голосов О.В. Регион: модельное отображение / О.В. Голосов, О.В. Лаптев / Экономика. – Москва, 2007. – С. 294-303.*
5. *Гришина И.В. Социально-экономическое положение российских регионов: методические подходы и результаты комплексной оценки / И.В. Гришина, А.О. Польшнев // Современные производительные силы. – 2012. – №0. – С. 34–48.*
6. *Исмаилов Х.Ҳ. Ҷанбаҳои назариявӣю методии инфрасохтори иҷтимоии минтақа // Х.Ҳ. Исмаилов, Д.Ҷ. Охунова // Ахбори Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. 2022. № 1 (90). с. 30-40*
7. *Каримов Р.А. Баъзе муаммоҳои маъмурикунонии гумрукӣ дар замони муосир / Р.А. Каримов / Рушди фанҳои табиатишиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар низоми таълиқу таҳсилоти иқтисодиёти рақамӣ: Маводи конференсияи анъанавии илмӣ-амалии донишгоҳӣ (ш. Хучанд, 22-25 апрели соли 2020). – Хучанд: Дабир, 2020. – С. 17-20. ISBN 978-99975-58-25-1, УДК 50, ББК20+22.1*
8. *Концепсияи идоракунии рушди маҳал дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. аз "11" июли соли 2015, № 522*
9. *Мартынов А.С. Россия как система: комплексный аналитический Web-атлас / А.С. Мартынов, В.В. Артюхов, В.Г. Виноградов / Экономика региона. - 1997. - № 2/2005. // <http://www.sci.aha.ru/RUS/waca.htm>.*
10. *Маъмуров А.М. Масъалаҳои баланд бардоштани маърифати андозӣ дар рушди маъмурикунонии андоз /А.М.Маъмуров// Паёми Донишгоҳи давлатии тибқиорати Тоҷикистон. - 2021. - № 1 (35). - С. 175-184.*

11. Рахимова Н.Ш. Вопросы налогового регулирования инвестиционных процессов в Республике Таджикистан // Х.Х. Исमतов, Н.Ш. Рахимова, А.Ш. Амонова // Социальные и экономические системы. - 2022. - № 4 (28). - С. 194-217.
12. Темиров К.О. Агропродовольственная политика Республики Таджикистан как системный фактор социально-экономической политики государства: проблемы и перспективы // К.О. Темиров. Вестник ТНУ. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2018. - №5. - С.155-158.
13. Тургель И.Д. Конкурентный статус города: содержание, проблемы и методы оценки // Информационно-аналитический вестник Академии государственной службы "Чиновник". - Вып. №2'02 (18).
14. Фаттахов Р.В. Оценка развития социальной инфраструктуры регионов России и ее влияние на демографические процессы / Р.В. Фаттахов, М.М. Низамутдинов, В.В. Орешников // Экономика социальной сферы. – Уфа: Институт социально-экономических исследований УФИЦ РАН: “Финансы: теория и практика”. – Т.24. – 2020. - №2. – С.104-118.
15. Хусайнов М.С. Некоторые вопросы формирования страхового рынка в Республике Таджикистан // М.С. Хусайнов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2019. - № 5-2. – С. 69-74.
16. Якубзода М.С. Паст кардани меъёрҳои андоз ҳаҷмчун воситаи ҳавасмандгардонии фаъолияти сармоягузорӣ /М.С. Якубзода// Ахбори Донишгоҳи технологияи Тоҷикистон. 2020. - № 3 (42). - С. 156.

Reference Literature:

1. *The Strategy of Social-Economic Development of TR for the Period up to 2030*
2. Bobojonov D.R. Budget-Taxation Regulation of Regional Development // H.H. Hikmatov , D.R. Bobojonov// *Financial-Economic Bulletin of the Tajik State Financial-Economical University (TSFEU)* -2021 , №3 (27) – pp . 114-124 (author's 0.5 printed sheet) SSN 2663- 0389
3. Gerasimov A.N . *Strategic Monitoring of Social-Economic Development Connecting Municipal Formations . Synopsis of candidate dissertation in econimics.* – Moscow. 2006. – 24 pp.
4. Golosov O.N *Region: Model Representation* //O.N Golosov , O.V.Laptev // *Economics – Moscow* .2007 .-pp 294-303
5. Grishina I.V. *Social – Economic Plight of Russian Regions : methodical approaches and Results of Complex assessment* // I.V Grishina , A.O. Polynev // *Modern Productive Forces* .- 2012 , - pp . 34-48.
6. Ismatov N.N *Theoretical and Methodical Aspects of Social Infrastructure of the Region* // N.N.Ismatov, D.I. Ohunova. *Bulletin of TSU LBP. Series of Social Sciences.* – 2022. - N1 (90)- pp.30-40.
7. Karimov R.A. *Some Problems of Custom's administering in the Present Period* // R.A. Kazimov // *Development of Natural, Exact and Mathematical Sciences in the System of Digital Economy Formation.* – materials of the traditional scientifico-practical University conference (Khujand, April 20-25, 2020) – Khujand : Preceptor, 2020 - pp.17-20.
8. *Conception of Management with Territorial Development in Tajikistan Republic for the Period up to 2030 from July 11,2015 , No 522*

9. **Martynov A.S.** *Russia as a System: Complex Analytical Web-Atlas* // A.S Martynov , V.V. Artyukhov , V.Y Vinogradov // *Economy of a Region* 1997 , no 2/2005// [http: www.sci.aha.ru/RUS/waca.htm](http://www.sci.aha.ru/RUS/waca.htm).
10. **Mamurov A.M.** *The Issues of Taxation Enlightenment Elevation in Tax Administering Development* // A.M. Mamurov // *Bulletion of the Tajik State University of Commerce* 2021 No 1 (35) -pp.175 -184
11. **Rahimova N.Sh.** *The Issues of Tax Regulation of Investitive Process in Tajikistan Republic* // H.H. Ismatov , Rahimova N.Sh , Cimonova A.Sh // *Social and Economic Systems*. 2022, №4 (28) – pp.194-217
12. **Temirov K.O.** *Agro-Food Stuffs Policy of Tajikistan Republic as a Systemic Factor of Social-Economic Policy of the State : Problems amd Prospects* // **K.O Temirov** . *Bulletin of the Tajik National University(TNU)*. *Series of Social-Economic and Social Sciences* 2018 №5- pp. 155-158
13. **Turgel. I.D.** *Competitive Status of a City: Contents, Problems and Methods of Assessment* // *Information-analytical Bulletin of the Statal Service Academy* « *Functionary*» *Issues №02'02(18)*
14. **Fattahov R.V.** *Assessment of Social Infrastructure Development in the Regions of Russian and its influence over Demographic Process*//R.V Fattahov , M.M. Miramutdinov , V.V. Oreshnikov // *Economy of Social Sphere – Ufa : The Institute of Social- Economic Studies under Ufa Finances Studies Centre (UFSC) under RAS (Russian Academy of Sciences) : « Finances :Theory and Practice »* V.242020, №2 - pp.104-118
15. **Husaynov. M.S.** *Some Issues Concerning Insurance Market Formation in Tajikistan Republic* // **M.S Husaynov** // *Bulletin of the Tajik National University . Series of Socio-Economic and Social Sciences* . 2019 , № 5-2 – pp. 69-74
16. **Yakubzoda M.S** *Reduction of Tax Norms as a Means of Stimulation for Investitive Activity*// **M.S Yakubzoda** . *Bulletin of the Tajik University of Technologies*. 2020, №3 (42) - pp.156 -176